

STELLING VAN AMSTERDAM EN NIEUWE HOLLANDSE WATERLINIE: SAMEN ÉÉN WERELDERFGOED '22/'23

HOLLANDSE WATERLINIES

2in1

Draai om en lees meer over forten en linies

O, wat ben je

WOO!

HEERLIJKE MINI-LINIE-VAKANTIE

PRACHTIG
PANNERDEN
en andere museumforten

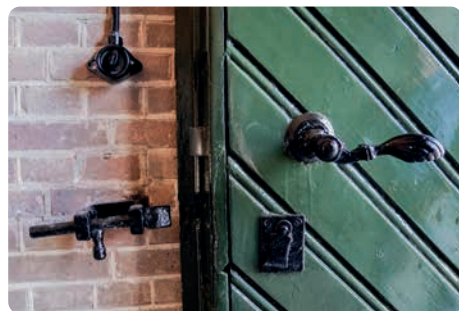
BELEEF
GEHEIM
WATER

Podcast over onze vriend én vijand

EN VERDER LINIEPARELS | VLEERMUIZEN-HOTSPOT |
LEUKE UITJES | FORTLOVERS AAN HET WOORD | BUNKER IN DE VERF

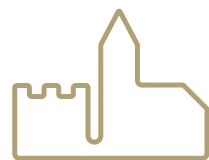
HOLLANDSE
WATERLINIES
UNESCO WERELDERFGOED

Hoe verzeker je de verdedigingslinies van vroeger?

Forten, kazematten en bunkers legden het fundament van Nederland zoals wij dat nu kennen. Het waren ankerpunten in de verdedigingslinies tegen onze vijanden. Tegenwoordig zijn het publiek toegankelijke rustpunten met een vaak educatieve en recreatieve functie. Plaatsen om je in te beelden hoe het leven ooit was of om te reflecteren op je eigen strijd in het heden. Om dit robuuste erfgoed te behouden voor de toekomst, heeft Donatus een aantal unieke verzekeringen ontwikkeld. Met specialistische bouwkundige en verzekeringstechnische kennis inventariseren, taxeren en verzekeren wij deze robuuste monumenten zorgvuldig. Zodat iedereen kan blijven genieten van hun standvastigheid.

donatus

verzekert kerken en monumenten

Kennis maken met Donatus? Bekijk www.donatus.nl of bel 073-5221700.

18

ONTDEK DE HOLLANDESE WATERLINIES

Het Unesco Werelderfgoed Hollandse Waterlinies is de Stelling van Amsterdam en de Nieuwe Hollandse Waterlinie samen, sinds juli 2021. Alleen bijzonder erfgoed dat uniek en onvervangbaar is in de wereld kan de status Unesco Werelderfgoed krijgen. De Hollandse Waterlinies staan nu in het rijtje met de Chinese Muur, Taj Mahal en de Piramides van Gizeh. Vroeger werd in de Hollandse Waterlinies de vijand tegengehouden door land onder water te zetten. Nu is in dit gebied van alles te beleven: ga op ontdekkings- tocht, geniet van de natuur op de vele fiets- en wandel- paden of laat je verrassen door lokaal eten op een van de forten. Lees er alles over en ontdek erfgoed van wereldformaat.

COVER FOTO: JESSICA DE KORTE

HOLLANDESE WATERLINIES
UNESCO WERELDERFGOED

HOLLANDESEWATERLINIES.NL

6

13

20

In dit nummer

- 4 Uniek duo**
Twee linies, één werelderfgoed (en wat zijn we trots!)
- 6 Waterlinieparels**
Mysterieus en rustgevend
- 9 Op pad**
Fijne uitjes in de linie
- 10 Vijf verdiepingen vol avontuur**
Fort Pannerden heeft het
- 12 Op een eiland of in een kasteel**
Zo bijzonder zijn onze musea
- 13 Mijn fort**
Communicatiespecialist Mischa den Drijver over Fort K'IJK
- 14 Zinderende podcast**
Geheim Water
- 17 Levensechte schildering**
Soldaten in een bunker
- 18 Walhalla voor vleermuizen**
Duizenden nachtvliegers in Fort Honswijk
- 20 Paar dagen weg?**
Geniet van al het moois van de Hollandse Waterlinies
- 29 Mijn fort**
Marc Satijn, mede-eigenaar Fort Events op Fort bij Asperen
- 30 Top 10**
Waterlinies op de kaart

Het is gelukt! Vorig jaar is de Nieuwe Hollandse Waterlinie toegevoegd aan de Werelderfgoedlijst van Unesco. In 1996 was de Stelling van Amsterdam al op de lijst geplaatst: ze vormen nu samen het werelderfgoed 'Hollandse Waterlinies'. Maar werelderfgoed, wat betekent dat eigenlijk?

Hoera we zijn Unesco!
Maar wat is nou werelderfgoed?

TEKST: LOETHE OLTUIS, FOTO'S: STICHTING WERELDERFGOED NEDERLAND

5 keer werelderfgoed in Nederland

1. Ir. D.F. Woudagemaal
2. Waddenzee
3. Grachtengordel van Amsterdam
4. Molencomplex Kinderdijk-Elshout
5. Hollandse Waterlinies

De toevoeging als Werelderfgoed van de Nieuwe Hollandse Waterlinie aan de Stelling van Amsterdam is eigenlijk logisch, omdat de verdedigingswerken zowel wat betreft ligging als functie familie van elkaar zijn. Zo'n werelderfgoed-benoeming is niet niks. Dan sta je in de illustere rij van 1154 Werelderfgoederen in 167 landen, zoals de piramides van Gizeh in Egypte, Stonehenge in Engeland, het Canal du Midi in Frankrijk en de Chinese Muur. In ons koninkrijk zijn er elf andere werelderfgoederen, waarvan er zes met water te maken hebben: de molens van Kinderdijk; de Waddenzee; de Beemster en Schermer polders; het voormalige Zuiderzee-eiland Schokland; de Amsterdamse grachtengordel en het Ir. D.F. Woudagemaal bij Lemmer, het grootste, nog werkende stoomgemaal ter wereld.

Complexe linie

Waarom zijn de Hollandse Waterlinies werelderfgoed geworden? Ze zijn uniek, omdat zo'n complexe verdedigingslinie eigenlijk alleen in ons laaggelegen, waterrijke landje kon worden gerealiseerd. Door het 200 kilometer lange lint van versterkingen, kanalen, dijken, inundatievelden en sluizen konden grote stukken land onder water worden gezet ('geïnundeerd'). Hierdoor is ook het gebied behoorlijk veranderd. Alle 'werken' waren zo in het

landschap ingebed dat ze nauwelijks opvielen aan een nietsvermoedende, oprukkende vijand. Maar als je weet waar je moet kijken, kun je de wijzigingen zelfs nu nog duidelijk zien, zeker de inundatiekanalen en versterkingen. Zo'n grootschalig inundatiesysteem is niet alleen nergens anders te vinden, het is ook een van de inventiefste, vroegste vormen van Nederlands 'watermanagement'.

Uniek en uitzonderlijk

Ook bijzonder is dat de meeste van de grote en kleine forten en andere versterkingen nog vrijwel intact zijn, terwijl ze toch al in de 19de eeuw zijn gebouwd. De Hollandse Waterlinies geven bovendien een bijzonder inkijkje in de architectuurgeschiedenis. De forten van de Nieuwe Hollandse Waterlinie zijn grotendeels opgetrokken uit baksteen, terwijl die van de Stelling voorbeelden van heel vroege betonbouw zijn. Omdat de Hollandse Waterlinies uniek zijn hebben zij de Werelderfgoedstatus gekregen. Het zijn uitzonderlijke nog intacte voorbeelden van historische verdedigingslinies: ingenieuze militaire systemen die gebruik maken van het natuurlijke landschap en van water. Ze zijn uniek voor de Europese architectuurgeschiedenis én een voorbeeld van de inventieve Nederlandse waterbeheersing. Iets om trots op te zijn!

PARELS van de Hollandse Waterlinies

Forten voor de toekomst

De forten van de Hollandse Waterlinies gaan volop met hun tijd mee. Duurzaamheid staat hoog in het vaandel. Sommige forten hergebruiken regenwater en hebben zonnepanelen op het dak. Er werken mensen uit de nabije omgeving en ook de hapjes die er worden geserveerd, komen van leveranciers uit de buurt. Forteiland Pampus is zelfs al bijna zelfvoorzienend met zonnepanelen, een moestuin, biovergister en een waterinstallatie waarmee het eiland zijn eigen drinkwater kan winnen.

GROEN ONDERNEMERSCHAP VOOR KOMENDE GENERATIES

TEKST: LOETHE OUTHUIS, FOTOS: JESSICA DE KORTE, SAILBOA, TITIA DE ZEEUW

BIJZONDERE PLEKKEN MET SPANNENDE VERHALEN

Ontdek de geheimen

Forten, met hun dikke muren, slingerende gangen en mysterieuze doorkijkjes, prikkelen je fantasie. Je kunt er dwalen door donkere labyrinten en verrast worden door verborgen kamers. Wie hebben hier eerder gelopen? Welke verhalen hebben zich hier afgespeeld? Laat je inspireren door de mensen die de forten, wallen en kanalen ontwierpen. Wat kunnen wij daar niet allemaal van leren?

PARELS
van de
Hollandse
Waterlinies

**ONTHAASTEN IN
EEN PRACHTIGE
OMGEVING**

Weids linielandschap

Vanuit de drukke Randstad ben je er al snel: bij de forten van de Hollandse Waterlinies. Hier ligt een weids, oer-Hollands landschap te wachten dat uitnodigt om heerlijk te fietsen of wandelen. Met verre einders, spiegelend water en wolkenluchten die niet voor niets al door oude meesters werden geschilderd. Overal rust en ruimte, waar je ook kijkt. Waar kun je beter onthaasten?

WATERLINIE- WANDELTOCHT

Trek je wandelschoenen aan om door het prachtige landschap van de Hollandse Waterlinies te lopen. Laat je verrassen door muziek, theater, eten en verhalen op de forten. Er zijn verschillende routes en data.

waterliniewandeltocht.nl

Waterwerken in 3D

In de reizende expositie 'De Hollandse Waterlinies door een andere bril' kun je de meest imposante waterwerken door een 3D-bril bewonderen. Ontdek alles over dit ingenieuze watermanagement-systeem van de Hollandse Waterlinies. Wat zijn de verhalen erachter? Data en locaties op waterwerkenexpositie.nl.

Uit in
de Linie

We sluiten de Linies

In oorlogstijd konden grote stukken land onder water worden gezet. Verhalenvertellers en lichtprojecties zetten dit unieke wapen van Nederland in oktober 2022 (avonden) in de spotlights. Vijf waterschappen en Rijkswaterstaat testen de werking van zoveel mogelijk waterwerken.

wesluitendelinies.nl

Pop-up diner SterkWater

Geniet aan lange tafels van het reizende pop-up restaurant SterkWater op diverse forten rondom Amsterdam, Utrecht en Gorinchem. Proef de sfeer en laat je een avond verleiden met verhalen, muziek, beleving en een 5-gangen diner. Boek je culinaire avond op sterkwater.nl.

FORTENSAFARI VOOR JONG EN OUD

Voor jonge natuurliefhebbers is het linielandschap een ware hotspot. Een fortensafari is extra leuk met een speciale speurkaart. Ontdek de flora en fauna op de forten: planten, vogels, zoogdieren, kriebelbeestjes, amfibieën en reptielen. Speur je mee? De Forten Speurkaart is verkrijgbaar op vele forten of te downloaden op fortensafari.nl.

Fort Pannerden MEER DAN EEN MUSEUM

Vijf verdiepingen onder een dak van aarde: het meest oostelijk gelegen fort van de Hollandse Waterlinies in Doornenburg is een bijzonder monument op een al even bijzondere plek. Met zinderende activiteiten komt het verleden hier tot leven.

Fort Pannerden ligt er schitterend bij, op de splitsing van Rijn, Waal en Pannerdensch Kanaal. De Romeinen zagen al de strategische waarde van dit gebied. Vlakbij bouwden zij rond het jaar 40 Castellum Carvium, waar legioensoldaten de Limes, de noordgrens van het Romeinse Rijk, bewaakten. In 1869 startte de bouw van Fort Pannerden. De functie van het fort was tweeledig: verhinderen dat een aanvallend leger via de grote rivieren kon doorstoten naar het westen, én voorkomen dat het Pannerdensch Kanaal afgedamd zou worden. De Nieuwe Hollandse Waterlinie moest immers niet zonder water komen te zitten.

Oorlogen en krakers

Tijdens beide wereldoorlogen was het fort bemand, maar kwam het niet of nauwelijks tot militaire actie: in WO1 was Nederland neutraal, in WOII gaf de fortcommandant zich een dag na de inval van de Duitsers over. Echte strijd werd er pas geleverd met de krakers die vanaf 2000 in het fort woonden, werden ontruimd, een dag later weer terugkwamen en uiteindelijk in 2008 met de gemeente een convenant sloten voor behoud

en restauratie van het gebouw. En zo geschiedde.

Soldatenmuseum

Vandaag de dag presenteert het fort zijn fascinerende geschiedenis met de slogan 'Trotseer de elementen!'. Laat je rondleiden door een gids in soldatenuniform of ga zelf op pad door de vele gangen en kamers. Een audiotour onthult de verhalen van mensen die hier hun voetsporen hebben liggen. In het Soldatenmuseum kun je kennismaken met de vaak barre omstandigheden waarin soldaten verbleven. Voor de jonge speurneuzen is er Expeditie Pannerden, een spannende tocht waarin ze op zoek gaan naar het geheim van soldaat Willem Derksen. Niet te missen is het grote kanon, een nabgebouwde 15L25, die de fortvrijwilligers met regelmaat laten bulderen. Na afloop van al deze activiteiten lonkt het terras boven op het fort, met een adembenemend uitzicht over de omliggende natuur: de Klompenwaard met zijn rivierstrandjes, en kuddes konikpaarden en rode geuzen. Goed om te weten is dat de entree van het fort met een museumjaarkaart gratis is.

fortpannerden.eu

De groene landtong waarop Fort Pannerden ligt. Een spectaculaire locatie!

TEKST: LIESBETH MAAS, FOTOS: DUNCAN DE FEY, DAVID SCHURINK

Een gids vertelt over het soldatenleven van toen.

EEN BELEVENIS IN HET GELDERSE RIVIERENLANDSCHAP

De elementen water, lucht en vuur lopen als een rode draad door het museum.

WATERLINIEMUSEUM IN BUNNIK

De Romeinen bivakkeerden al op deze plek in hun Castellum Fectio, zo laat de Romeinententoonstelling in het museum zien. De expositie Sterk Water vertelt het verhaal van de waterlinies, met thema's als oorlog, forten, water en natuur. Familiespeurtochten, wandelingen, spelen op het buitenterrein, hier verveel je je niet! Zeker doen: met een VR-bril op over de waterlinies vliegen. waterliniemuseum.nl

Ontdek
onze
musea

Nederlands Vestingmuseum

Op een van de zes bastions waar Naarden haar bijzondere stervorm aan te danken heeft, bevindt zich het Nederlands Vestingmuseum. Met een unieke collectie (archeologische vondsten, prenten, wapens, militaire objecten) ontvouwt zich hier de geschiedenis van de stad en de Hollandse Waterlinies. vestingmuseum.nl

FORTEILAND PAMPUS

Op dit eiland vlakbij Amsterdam kun je je hart ophalen aan spannende routes door het fort of intrigerende verhalen van een gids. Durf jij in de rieten mand van een heteluchtballon te stappen voor een virtuele vaart over de Stelling? pampus.nl

WELKOM IN DE KASTELEN

Kom naar Poederrijen en ervaar de roemruchte historie van Slot Loevestein. Van het begin, toen ridder Dirc Hoef van Horne er tol hief, tot aan de periode dat het kasteel staatsgevangenis was en vervolgens deel ging uitmaken van de Hollandse Waterlinies. Dit jaar is 'Denkend aan water...' te zien, een zintuiglijke tentoonstelling over de betekenis van water voor Loevestein, de regio en Nederland. Een ander museaal pronkstuk: het Muiderslot, een middeleeuwse waterburcht vlakbij Amsterdam. Beleef in het Waterschild - gelegen in de slottuin - het verhaal van de waterlinies. muiderslot.nl, slotloevestein.nl

MIJN FORT

Kijkkoepel

Mischa den Drijver,
communicatiespecialist
Landschap Noord-Holland

"Elk voorjaar strijken grote groepen grutto's neer in de weilanden rondom Fort K'IJK. Na een lange reis uit Afrika moeten ze flink eten om aan te sterken. We zetten de weilanden vroeg in het voorjaar onder een laagje water, zodat de grutto's de regenwormen gemakkelijk uit de grond kunnen halen. Vanaf de nieuwe kijkkoepel heb je een fenomenaal uitzicht over al die vogels. Je vergeet dan bijna dat het heel slecht met ze gaat. De grutto's vertrekken vanaf hier naar een broedplek. Daar is voor de jongen vaak onvoldoende voedsel. We voeren daarom dit jaar campagne voor de grutto.

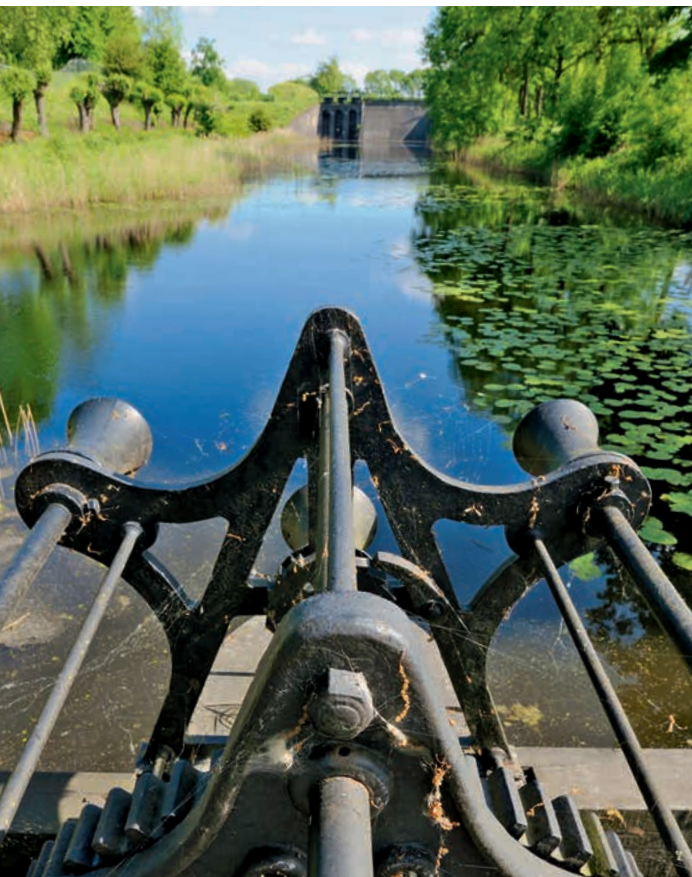
Op de plek van de kijkkoepel stond in het verleden een hefkoepel. Daarin stond een kanon, die naar boven gehaald kon worden om een schot te lossen. In de kijkkoepel komen natuur en cultuurhistorie dus samen. Dat is wel heel symbolisch voor het karakter van Fort K'IJK. Om die waarden te behouden werken we samen met boeren, zorginstelling Heeren van Zorg, Stadsherstel Amsterdam en scholen. Dat maakt het fort voor mij heel bijzonder."

Meer over de grutto-campagne vind je op landschapnoordholland.nl/grutto.

"NA EEN LANGE REIS
UIT AFRIKA MOETEN DE
GRUTTO'S FLINK ETEN"

TEKST: FRANS BOSCHER, FOTO'S: ROLAND REINDERS

TEKST: FRANS BOSCHER, FOTO'S: CLOUDSHOTS, WIEB DE JAGER, LIESBETH KALDENBERG, MARTIN VAN LOKVEN

Podcast Wij omarmen het water

In tien afleveringen neemt de podcast **Geheim Water** je mee door het verhaal van onze relatie met water. De ene keer een vriend, de andere keer een vijand. Door de klimaatverandering is het bovendien een verhaal dat nog lang niet af is.

Voor bewoners van een delta van grote rivieren draait het leven grotendeels om water. Gaandeweg, van generatie op generatie, leren ze de geheimen van dat water kennen. Wat de veiligste locatie is om te wonen, waar en wanneer je het beste kunt vissen, welke maatregelen je het beste kunt nemen bij een naderende storm. De delta-bewoner is ingesteld op de nabijheid van water, zoveel wordt duidelijk als je de podcast **Geheim Water** beluistert. Je ziet het terug in landschappen met dijken, sluisen, stuwen en polders. Maar ook in achter- en plaatsnamen, van Dijkstra tot Visser, van Arne-muiden tot Zwartsluis. In ons beeld van onze relatie met water voert de strijd ertegen nogal eens de boventoon. En als je de lange lijst stormvloed en overstromingen ziet waarmee onze voorouders te maken hadden, is dat niet zo vreemd. Maar er is een andere kant aan die medaille. Een groot deel van onze welvaart hebben we te danken aan die delta. Nederland is dankzij het water een handelsnatie bij uitstek. Rotter-

dam is de belangrijkste toegangspoor van Europa.

Kunst van het verdedigen Water stond ook eeuwenlang centraal in de verdediging van het land. Dat begon in de Tachtigjarige Oorlog. In 1573 moesten Spaanse troepen hun beleg van Alkmaar beëindigen nadat Willem van Oranje de opdracht gaf

NEDERLAND EN WATER, VERBONDEN VOOR HET LEVEN

om de dijken rondom de stad door te steken. Een jaar later herhaalde hij dat kunstje om Leiden te ontzetten. De boeren in de polders waren daar overigens niet blij mee. Hun oogsten gingen verloren, ze moesten met hun vee naar hoger gelegen gronden. Van

schadevergoedingen was geen sprake. Maar om de effectiviteit van water in de strijd tegen vijandelijke legers kon niemand meer heen. Vooral in en na het Rampjaar 1672, toen de troepen van de Franse koning Lodewijk XIV ons land onder de voet dreigden te lopen, is dit wapen vervolmaakt. Om te beginnen met de aanleg van de Hollandse Waterlinie, die stadhouder prins Willem III in allerijl liet aanleggen om de opmars van de Fransen te stuiten.

De linie lag in een dunbevolkt gebied op de grens van Utrecht en Holland, tussen de Biesbosch en de Zuiderzee. De 3 tot 5 kilometer brede strook kon dankzij een stelsel van polders, dijken en sluisen onder water worden gezet. De waterhoogte in deze inundatiegebieden was zo'n 40 centimeter, te diep om erdoorheen te lopen, te ondiep om eroverheen te varen.

Uitbreiding naar het oosten In de 19de eeuw werd deze linie uitgebreid tot de Nieuwe Hollandse Waterlinie (de eerste noemen we sindsdien de Oude Hollandse Water-

OVER WATERGEUZEN, FORTWACHTERS EN KLIMAAT- RIDDEERS

linie), waardoor ook de stad Utrecht voortaan beschermd werd. Uiteindelijk kreeg de linie een lengte van 85 kilometer. 46 forten verdedigden de kwetsbare plekken.

Tussen 1883 en 1914 kreeg de waterlinie nog een aanvulling in de vorm van de Stelling van Amsterdam. De extra verdedigingslinie rondom de hoofdstad werd 135 kilometer lang.

Na de bouw van het eerste fort, Fort bij Abcoude, bleek dat het metselwerk niet bestand was tegen nieuwe granaten. Vanaf dat moment werden alle forten van beton gemaakt. Zo hebben de waterlinies wel tot meer vindingen geleid. Bijvoorbeeld de waaiersluis. De speciale deuren maken het mogelijk om deze sluis

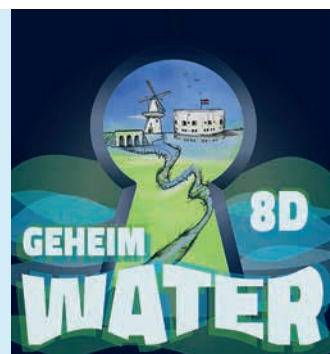
tegen de waterdruk in te openen. De plofsluis in het Amsterdam-Rijnkanaal is een andere vinding uit de tijd van de waterlinies. Door betonnen bakken met grind en puin, die boven het water hangen, tot ontploffing te brengen, wordt het onmogelijk de sluis te openen. Door deze afdamming bleef het achterliggende liniegebied onder water staan.

Nieuwe ingrepen

Nieuwe wapens als vliegtuigen hebben de waterlinies voor de militaire verdediging overbodig gemaakt. Ook komt de vijand uit een andere hoek. Het veranderende klimaat zorgt voor perioden waarin er extreem veel neerslag valt. Neerslag die naar zee

moet, maar daar tegen een stijgende zeespiegel aan stroomt. Dat vraagt om nieuwe ingrepen. We geven rivieren meer ruimte, laten beken weer meanderen, verstevigen kusten en richten waterbergingen in. Bij dat laatste is het waterlinielandschap een uitkomst. Omdat het grotendeels dunbevolkt is gebleven, kun je hier relatief makkelijk water opvangen. Water dat in tijden van droogte weer gebruikt kan worden in de landbouw.

Veel geheimen van water hebben we in al die eeuwen ontrafeld. Maar de klimaatverandering maakt duidelijk dat in een land dat voor een derde onder de zeespiegel ligt, altijd weer nieuwe geheimen kunnen opduiken.

Geheim Water: bijzondere luisterervaring

Met je koptelefoon op stap je zo de roemrijke geschiedenis van Nederland Waterland in. Dankzij de 8D-techniek (D staat voor dimensie) die is gebruikt bij de podcast Geheim Water, hoor je soldaten langs je heen marcheren, water voor je voeten stromen, onweer boven je hoofd losbarsten. 8D geeft je een ruimtelijke luisterervaring, waardoor het is alsof het verhaal zich rondom jou afspeelt. Zo ga je terug in de tijd bij de hoorspel-fragmenten. Dus koptelefoon op, qr-code scannen en genieten maar.

BUNKER 2.0

Vlak bij Fort de Gagel sta je oog in oog met zes soldaten die zich verschuilen in een bunker. Schouder aan schouder wachten ze tot de vijand vertrekt. Deze levensechte schildering van de Verfdokter brengt je terug in de tijd.

Schuilende soldaten in een bunker: in tijden van oorlog keek niemand daar van op. Maar anno 2022 zijn soldaten in een bunker een bezienswaardigheid. Dat is precies de bedoeling van dit kunstproject. Robert-Jan Brink, bekend als Verfdokter, transformeerde in 2021 de verwaarloosde groepsschuilplaats tot een ware eyecatcher. “Toen ik de bunker voor het eerst zag, wist ik meteen: dit gaan we doen. In eerste instantie ging het om één zijde. Maar als je het doet, moet

je het goed doen en dan kun je beter de hele bunker beschilderen. Anders komen er van links, rechts, onder of boven toch weer algen tevoorschijn.” Nadat hij de algen en het mos had verwijderd, begon het schilderen; laag voor laag, veertien dagen lang, de ontwerpfasen niet meegerekend. De Utrechtse kunstenaar heeft ervaring met grote muurschilderingen – voorbeelden zijn te zien op verfdokter.com – maar dit was een nieuwe uitdaging. “Met een 3D-tekening kon ik het verhaal van

de waterlinie uitbeelden. Aan de buitenkant lijkt zo'n bunker best groot, maar de muren zijn ontzettend dik en binnen is er nauwelijks ruimte. Het leek mij heel tof om uit te beelden hoe krap het binnen is en dat de soldaten er als sardientjes zitten opgehoopt. In werkelijkheid was er plek voor twaalf man, maar ik heb er zes afgebeeld. Dan heb je meer kijkkrust.” Benieuwd naar het resultaat? Kom zelf kijken, aan de noordzijde van Utrecht, bij Fort de Gagel.

De vleermuis

FORTEN IDEALE RUSTPLEK

In forten vinden vleermuizen ideale omstandigheden om te overnachten, te overwinteren en te paren. Fort Honswijk bij Houten is het meest favoriet bij deze mysterieuze nachtvliegers.

Je kunt het gerust de hoofdstad van het Nederlandse vleermuizenrijk noemen.

De vleermuizen in ons land zijn insectenetters. Ze eten elke nacht een kwart tot een derde van hun lichaamsgewicht, ofwel zo'n drieduizend muggen, nachtvlinders en kevers.

We horen ze niet, zien ze af en toe in de schemering, maar echt kennen doen we vleermuizen niet. Ze leiden een verborgen bestaan. Maar als je hun wereld binnenstapt, ontdek je wat een fascinerende dieren het zijn. Zo weten ze heel goed gebruik te maken van wat mensen allemaal gebouwd hebben. Overdag verschuilen ze zich in warme, donkere delen van gebouwen, bijvoorbeeld onder dakpannen en in spouwmuren. In de winter zoeken veel vleermuizen koele, vochtige ruimtes op, zoals kelders, bunkers en forten. Daar vinden ze een omgeving met een vrij constante temperatuur (boven nul) en hoge luchtvochtigheid. Wanden

en plafonds zijn bovendien ruw, en hebben allemaal scheuren en gaten; prima om aan te hangen of in weg te kruipen.

Hotspot

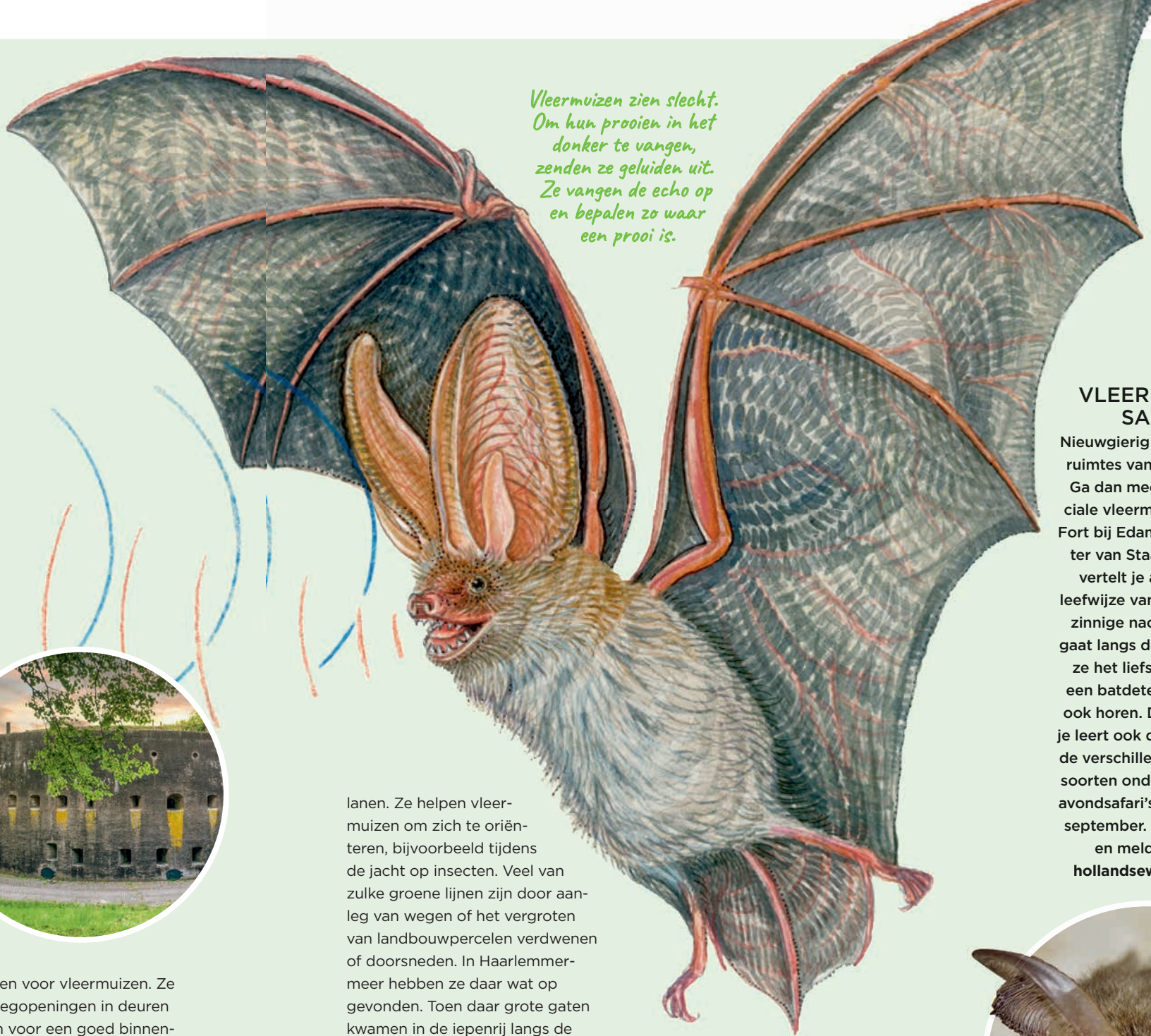
De place to be voor vleermuizen is Fort Honswijk bij Houten. Van de zeventien soorten die in ons land leven, zitten er negen in het grootste torenfort in de Nieuwe Hollandse Waterlinie, gelegen aan de Lek. In delen van het jaar zijn ze er met duizenden tegelijkertijd. Bij de restauratie, die nu bijna voltooid is, wordt er alles aan gedaan om de toren als hotspot van vleermuizen te behouden. Ook op andere forten spannen eigenaren zich in om ze geschikt te houden

of te maken voor vleermuizen. Ze maken vliegopeningen in deuren en zorgen voor een goed binnenklimaat.

Juten doeken

Behalve van de gebouwen die we hebben gemaakt, maken vleermuizen ook gebruik van de lijnen die we in de loop der eeuwen in het landschap hebben aangebracht, zoals boomsingels, houtwallen en

Vleermuizen zien slecht. Om hun prooien in het donker te vangen, zenden ze geluiden uit. Ze vangen de echo op en bepalen zo waar een prooi is.

lanen. Ze helpen vleermuizen om zich te oriënteren, bijvoorbeeld tijdens de jacht op insecten. Veel van zulke groene lijnen zijn door aanleg van wegen of het vergroten van landbouwpercelen verdwenen of doorsneden. In Haarlemmeer hebben ze daar wat op gevonden. Toen daar grote gaten kwamen in de iepenrij langs de Geniedijk, onderdeel van de Stelling van Amsterdam, zijn er juten doeken opgehangen. Totdat alle bomen zijn vervangen blijkt het voor de vleermuizen een uitkomst. Elders zijn portalen over wegen geplaatst om gaten in boomrijen te 'dichten'. De vleermuizen zijn ermee geholpen.

Vleermuizen zijn de enige zoogdieren die echt kunnen vliegen. Dat vliegen doen ze met hun handen. Tussen hun lange vingers zit een dunne huid, die ze als een paraplu in- en uitvouwen.

VLEERMUIZEN-SAFARI

Nieuwsgierig naar de woonruimtes van vleermuizen? Ga dan mee met de speciale vleermuizensafari op Fort bij Edam. De boswachter van Staatsbosbeheer vertelt je alles over de leefwijze van deze geheimzinnige nachtbrakers. Je gaat langs de plekken waar ze het liefst komen. Met een batdetector kun je ze ook horen. Dat niet alleen, je leert ook de geluiden van de verschillende vleermuissoorten onderscheiden. De avondsafari's zijn in april en september. Bekijk de data en meld je aan op hollandsewaterlinies.nl.

De linies in etappes

Actief, eten & slapen

Pak de fiets, of trek de wandelschoenen aan. Volg Sophie en Luuk op hun tocht langs de Hollandse Waterlinies. Actief buitenzijn, 's avonds lekker eten en slapen op de mooiste locaties. Even een paar dagen er helemaal uit.

TEKST: SIETSKA DE VET, FOTOS: LUKK GIJSELHART/WANDELNET, WIEB DE JAGER, JESSICA DE KORTE, MARTIN VAN LOKVEN, LUCHTOORLOGSMUSEUM, MINISTERIE VAN BEELD, ONLINEBEZICHTIGINGEN.NL, STICHTING LANDELIJK FIETSPLATFORM, TITIA DE ZEEUW

Loop het Waterliniepad van Volendam naar Dordrecht, 350 km: wandelnet.nl/waterliniepad. Of fiets de LF Waterlinieroute van Edam naar Bergen op Zoom, 410 km: lfwaterlinieroute.nl. Je kunt beide routes opsplitsen in etappes en er een meerdaagse tocht van maken.

Inundatiesluis in de Zuidelijke Beemsterringvaart.

Tussenstop in het groene en waterrijke linielandschap.

Wandelroute Muiden

Een mooie combinatie van oud en nieuw: met de Muiden beleavingsroute-app stap je terug in de tijd. Op je telefoon verschijnt graaf Floris V, tegen de achtergrond van het echte Muider slot. En de virtuele Naarderpoort, naast de huidige snackbar. Je telefoon trilt, let op: de polder loopt onder water. Fictie of werkelijkheid? Ontdek het zelf.

Sophie is een fietser, Luuk houdt van wandelen. Beiden staan aan het begin van hun meerdaagse tocht, ten noorden van Amsterdam. Sophie gaat de LF Waterlinieroute fietsen, Luuk kiest voor het Waterliniepad. Ze duiken de geschiedenis in en verkennen het linielandschap. Veel elementen, zoals forten, sluisen, inundatiekanalen en dijken, zijn goed te zien in de omgeving. Sophie en Luuk trekken door natuurgebieden, langs rivieren, plassen en door oude vestingstadjes. Eerst volgen ze de Stelling van Amsterdam; in een grote boog draaien ze om de hoofdstad heen. In Muiden stappen ze over op de Nieuwe Hollandse Waterlinie om via Utrecht verder af te zakken naar de Biesbosch.

Twee linies, één erfgoed

Twee verdedigingslinies, waarom eigenlijk? Om die vraag te beantwoorden, gaan we terug in de tijd, naar 1874. In dat jaar werd de Vestingwet aangenomen. Die bepaalde dat de Nieuwe Hollandse Waterlinie, die toen al bijna zestig jaar bestond, dé verdedigingsstelling van ons land was.

Haar voorloper was de Oude Hollandse Waterlinie. Die ontstond in het Rampjaar 1672, toen Frankrijk, Engeland en een deel van Duitsland ons de oorlog verklaarden. Stadhouders Willem III zette een brede strook land onder water, van de Zuiderzee tot de Biesbosch, om de vijand tegen te houden. In 1815 werd de linie uitgebreid naar Utrecht. Na 1880 werd er een extra verdedigingslinie aangelegd rondom de hoofdstad: de Stelling van Amsterdam. Het leger, de regering en het staatshoofd konden zich binnen deze 135 kilometer lange ring terugtrekken als laatste redmiddel, het nationaal reduit. Niemand kon toen vermoeden dat de linies in 2021 samen op de lijst van Unesco Werelderfgoed zouden worden geplaatst onder de naam 'Hollandse Waterlinies'.

Beemsterpolder

Terug naar Sophie en Luuk. Sophie heeft de eerste kilometers er al op zitten. Voorbij Purmerend bereikt ze de Beemster. De forten die vroeger de polder bewaakten, staan er nog steeds. Zo'n twee kilometer voorbij Fort Resort Beemster stapt ze af

ETEN EN SLAPEN IN DE LINIES

Kom relaxen in de Stelling van Amsterdam.

B&B Fort Benoorden Purmerend

Fort Resort Beemster & Vakantiehuis Spijkerboor

Fortuinlijk overnachten

Verwen jezelf met een fortuinlijk verblijf in Fort Resort Beemster. Schuif aan voor een viergangenverrassingsdiner dat bestaat uit een mooie combinatie van verfijnde smaken. Overnachten is een feestje, want je hotelkamer is voorzien van alles wat je je maar kunt wensen. Het uitgebreide ontbijt is tot in de puntjes verzorgd. Boek een dagje bij en dompel je onder in de wereld van de wellness: een kruidenbad, sauna met uitzicht op de Beemster of een duik in de zwembad. Goedkoop? Nee, dat niet. Waar voor je geld? Dat zeker. Is luxe, spa en wellness voor jou geen must? Overnacht dan Bij Kloeke in de loods van Fort bij Spijkerboor, een gezellige vakantiewoning op zeven kilometer van Fort Resort Beemster. Of ga naar B&B Fort Benoorden Purmerend, waar je verblijft in een forthusje te midden van een weelderige tuin. fortresort-beemster.nl, bijkloeke.nl, buitenzorgtuinen.nl

Neem een break aan de Vecht

Op zoek naar een aantrekkelijke plek waar je kunt eten en overnachten? Neem een break in Weesp. Voor het eten ga je naar Paviljoen Uit & Meer. Het ligt verscholen achter een robuust torenfort aan de Vecht, midden in het groen. De naam suggereert het al: je bent er helemaal 'uit' en het aanbod is 'meer' dan je verwacht. Lunch met een 'Uit & Meertje', bestel een Vecht-burger of een smakelijke tonijnsalade. Met een glas wijn of biertje van de tap op het zonnige terras kan je dag niet meer stuk. Op vijf minuten loopafstand van het fort ligt een paradijsje aan de Vecht, zo kun je Boerenhofstede De Overhorn het beste omschrijven. In de kleinschalige B&B staan sfeer, gezelligheid en comfort centraal. Boek een ruime kamer of luxe appartement met uitzicht op natuurgebied Naardermeer. Het ontbijt is voortreffelijk.

paviljoenuitmeer.nl, overhorn.nl

Boerenhofstede De Overhorn

Paviljoen Uit & Meer

om de grote inundatiesluis in de Zuiddijk te bewonderen. Toen de Duitsers tijdens de Tweede Wereldoorlog oprukten, werd de sluis opengezet zodat het water van het Noordhollands Kanaal naar een deel van de Beemsterpolder kon stromen. Nu is de sluis niet meer in gebruik, maar het monument vormt als onderdeel van de Stelling van Amsterdam een blijvende herinnering aan de bijzondere wijze waarop ons land werd verdedigd. Sophie pakt haar fiets en rijdt verder, de bordjes van de LF-route wijzen haar de weg.

Geniedijk

Twee dagen later wandelt Luuk door de Zaanstreek. De wit-rode markeringen van het Waterliniepad leiden hem door groene weilanden en langgerekte lintdorpen. In de Haarlemmermeer volgt hij de ringvaart naar Kunstfort bij Vijfhuizen, dat samen met Fort bij Veldhuis het oudste betonnen fort van Nederland is. Dan volgt hij de lange, kaarsrechte Geniedijk, vroeger hoofdverdedigingslijn van de Stelling. Aan de ene kant kijkt hij uit over de lageregelegen Haarlemmermeerpolder die vroeger onder water kon worden gezet; de andere kant bleef droog. De Geniedijk ligt precies op de scheidslijn van nat en droog. Langs het zuidelijke deel van de Stelling volgt hij de kronkelende Waver, Winkel en het Gein. Dan loopt hij richting Weesp en Muiden, waar de Stelling van Amsterdam overgaat in de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

HET OOSTEN VAN UTRECHT BLEEF ONBEBOUWD

Rivieren en plassen

Luuk is onder de indruk van de forten, vestingwallen en -grachten bij Weesp, Muiden en het stadje Naarden, even verderop. Terwijl hij daar het Vestingmuseum bezoekt, rijdt Sophie hem voorbij. Ze fietst naar de Ankeveense Plassen met het mooie Bergse Pad en het Googpad. Verderop slingert ze langs de Vecht waarlangs eeuwenoude buitenplaatsen staan te pronken. Het valt Sophie op dat haar tocht langs veel rivieren en plassen gaat. Dat is geen toeval: ze vormden een onneembare barrière voor de vijand. Bovendien konden rivieren en kanalen het water naar de inundatievelden transporteren. Aan de noordzijde van Utrecht zet Sophie haar tent op bij Fort aan de Klop. Terwijl ze haar dorst lest bij de brasserie, bestudeert ze de route voor morgen. Het oosten van Utrecht ziet er groen uit, met weinig bebouwing. Ze verheugt zich op de volgende etappe.

Boeiend verhaal

Luuk leest in de gids van het Waterliniepad dat in 1853 de Kringenwet werd aangenomen. Die schreef voor dat er binnen de eerste twee kringen van een fort – op 300 en 600 meter – alleen houten gebouwen mochten staan. Die kon je in tijden van oorlog snel afbreken, zodat het schootsveld vrij bleef van obstakels. Vanwege de Kringenwet, die pas in 1951 werd opgeheven, kon Utrecht niet uitbreiden naar het oosten. Jarenlang bleef het gebied onbebouwd. Wat een boeiend verhaal, mijmert Luuk als hij de gids dichtslaet en in z'n rugzak stopt. Voorbij de groene gordel van Utrecht bereikt hij het stroomgebied van de Lek. Hij kijkt z'n ogen uit met al die forten, sluizen en inundatiekanaaltjes. Langs de rand van een plas, in de buurt van Schalkwijk, blijft hij staan bij een bij- ➔

EVEN EEN PAAR DAGEN ER HELEMAAL UIT

Houten Huizen, Stenen Forten

Enig idee waarom er ten oosten van Utrecht houten huizen staan? Tijdens deze fietsroute (44 km) leer je van alles over de waterlinie. Een tipje van de sluier: houten huizen kon je tijdens oorlogsdreiging snel afbranden, zodat een vrij schootsveld ontstond. Je fietst ook langs stenen forten, die nu fungeren als museum, restaurant of woning.

zondere plas. Waterbergingsgebied Blokhoven is min of meer uit nood geboren en bestaat pas sinds 2017. Voorheen kampte de polder bij hevige regenval altijd met wateroverlast. De oplossing was simpel en doeltreffend: door de grond af te graven kon het overtollige water gecontroleerd de polder instromen. 's Zomers zet het waterschap het gebied twee keer per maand onder water, zodat bezoekers als Luuk kunnen zien hoe het principe van inundatie (onder water zetten) werkt.

Highlights

Tussen de Lek en de Linge fietst Sophie over de middeleeuwse Diefdijk, die ten tijde van de waterlinie was uitgebouwd tot Diefdijklinie. Ze stelt zich voor hoe de zeven meter hoge dijk vroeger het water

in het lagergelegen land links van haar tegenhield. In gedachten hoort ze het water tegen de dijk klotsen. Over water gesproken, even verderop passeert ze rechts van de dijk een diepe plas: het Wiel van Bassa. Het is een van de grootste wieden van ons land, kolken ontstaan tijdens dijkdoorbraken. Deze dateert uit 1573. Luuk is al bij de volgende highlight: de Vestingdriehoek. Hij last een pauze in en vaart heen en weer met het veer over de Waal om Gorinchem, Woudrichem en Slot Loevestein te bezoeken. Vervolgens gaan Luuk en Sophie beiden verder naar de Biesbosch. Het Waterliniep pad eindigt in Dordrecht, terwijl de fietsroute verder naar het zuiden koerst. Vanaf Geertruidenberg volgt Sophie het West-Brabantse deel van de Zuiderwaterlinie, totdat ook zij het eindpunt bereikt in Bergen op Zoom. Sophie en Luuk kijken terug op een boeiende tocht langs een uniek werelderfgoed.

VOLGENS DE ANWB IS GORINCHEM DE MOOISTE VESTINGSTAD

ETEN EN SLAPEN IN DE LINIES

Laat je verrassen in een van de forten van de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

Loungen aan de Lek

Na een dag lopen of fietsen is het goed toeven op de natuurscamping bij Fort Everdingen, pal aan de Lek. Van 1 april tot 1 oktober kun je je tent opzetten naast het fort. Plof vervolgens neer in het proeflokaal of op het terras en bestel een speciaalbier, gebrouwen op het fort door het befaamde duo Duits&Lauret. De keus is groot, de smaak verrassend. Eten doe je bij Restaurant Caatje aan de Lek, op minder dan twee kilometer afstand van het fort. Door de grote glazen wanden van het restaurant, dat is gehuisvest in het forthuis op Werk aan het Spoel, kijk je uit over de uiterwaarden. Strijk bij mooi weer neer op een van de vele zitjes buiten, naast het amfitheater. Smul van eigentijdse gerechten, bereid met streekeigen ingrediënten. En sluit af met een biologische koffie van Manetti, de specialiteit van het huis. forteverdingen.com, caatjeaandelek.nl

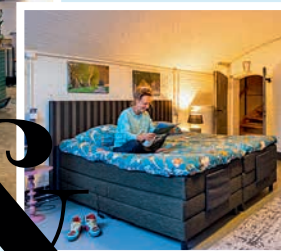
Fort Everdingen

Restaurant Caatje aan de Lek

Fort Altena

B&B Fort Bakkerskil

Trek je terug op een fort

Precies tien jaar fungeert Fort Bakkerskil nu als Bed & Breakfast. Vroeger was slapen in een fort kil en koud, nu stralen de kamers warmte, comfort en gastvrijheid uit. Stap terug in de tijd en reserveer de Officierskamer, Kruitkamer of Remise, een bomvrije ruimte. Voor een romantische overnachting staat de Bruidssuite tot je beschikking, mét champagne en uitgebreid ontbijt. Je tekent voor een gastvrije ontvangst, heerlijke bedden en een aantrekkelijk omgeving, vlak bij de Biesbosch. Ook Fort Altena, drie kilometer verderop, is een goed vertrekpunt voor wandel- en fietstochten. Verscholen in een wirwar van wegen bevindt zich een acht hectare groot natuurgebied met imposant fort. De B-kazerne op het terrein is ingericht als Brasserie. Je kunt er lekker lunchen, borrelen, taart eten of genieten van een high tea.

fortbakkerskil.nl, fortaltena.nl

De Liniepont
vaart gedurende het
zomerseizoen tussen:
Werk aan het Spoel,
Fort Everdingen en
Werk aan de Groeneweg

uit@waarde

www.liniepont.nl

Al meer dan 110 jaar zetten wij ons in voor het behoud van de schoonheid van Nederland. Dus ook voor forten, stellingen en linies.

SLUIT U AAN!

Word ook erfgoedbeschermer.

Aanbieding voor de lezers van Fort!
Geen € 37,50 maar € 20 in 2022!
Ga naar www.heemschut.nl/lid-worden
en vul Fort! in als kortingscode.

Subsidieregeling voor initiatiefnemers

Waterschap Amstel, Gooi en Vecht stimuleert via de subsidieregeling Landschap, Recreatie en Cultuurhistorie projecten en activiteiten die bijdragen aan het behoud en herstel van watererfgoed, het water en landschap eromheen of het recreatief gebruik. Heeft u een initiatief dat hierbij past binnen ons beheergebied? Kijk dan op www.agv.nl/aanvragen voor meer informatie over de mogelijkheden.

**waterschap
amstel gooi en vecht**

agv.nl/aanvragen

[waterschapagv](https://www.facebook.com/waterschapagv)

[@waterschapagv](https://www.instagram.com/waterschapagv)

MIJN FORT

Dak torenfort

**Marc Satijn, mede-eigenaar
Fort Events op Fort bij
Asperen**

“Het liefst sta ik natuurlijk aan tafel bij de gasten. Maar ik ga af en toe ook even naar het dak van het torenfort. Daar heb je een geweldig uitzicht over het Betuwse landschap. Je ziet één rijtje huizen en verder de gracht, de Linge en veel natuur. In de verte staan nog wat molens. De rust die daarvan uitgaat ... We zijn al langer actief op Fort bij Vechten. In 2020 zijn we ook begonnen op Fort bij Asperen. De kunstexpositie is weg. Samen met eigenaar Staatsbosbeheer willen we graag meer aandacht voor het verhaal van de Hollandse Waterlinies. Het fort is nu van april tot oktober gratis toegankelijk, op een kleine expositieruimte na. In de wintermaanden is het gebouw, met drie verdiepingen en muren van anderhalve meter dik, het domein van de vleermuizen. In de genieloods hebben we een horecagelegenheid met vergaderruimtes. Met onze brede menukaart geven we invulling aan ons motto ‘eten op een hoger niveau, maar met een glimlach’. Anders gezegd: goed, maar niet te sjiek.”

fortbijasperen.nl

**“EEN GEWELDIG
UITZICHT OVER
DE LINGE”**

TEKST: FRANS BOSSCHER, FOTOS: ROLAND REINDERS

ONZE Waterlinies

Waterlinies stonden eeuwenlang centraal in de verdediging van ons land. In het landschap is nog veel hiervan terug te zien. De eerste waterlinie zag er heel anders uit dan de laatste. FORT! presenteert een Top 10, een staalkaart van onze waterlinies. Kijk op waterlinies.nl.

1 Hollandse Waterlinies

Unesco Werelderfgoed de Hollandse Waterlinies bestaat uit de Nieuwe Hollandse Waterlinie en de Stelling van Amsterdam. Het principe van beide linies was het onder water zetten van land om de doorgang van vijandelijke legers onmogelijk te maken. Dat gebeurde gecontroleerd met sluizen en stuwen.

1880-1914

Vanaf 1815 is gebouwd aan de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Het is een verbeterde versie van de Oude Hollandse Waterlinie die ook de stad Utrecht voortaan beschermde. De linie loopt van Gorinchem tot Muiden en heeft een lengte van 85 kilometer.

1815-1939

De Stelling van Amsterdam is een extra verdedigingsring rondom de hoofdstad en is 135 kilometer lang.

2 Oude Hollandse Waterlinie

1672-1945

Deze waterlinie tussen Muiden en Gorinchem is in het Rampjaar 1672 in grote haast aangelegd. Zo is met succes voorkomen dat de troepen van de Franse koning Lodewijk IV, de Zonnekoning, Holland veroverden.

3 Atlantikwall

1942-1945

Verdedigingslinie die de Duitsers bouwden langs de kust tussen Spanje en Rusland (6200 kilometer) om een geallieerde invasie in West-Europa te verhinderen. In het Nederlandse deel zijn meer dan 20.000 kleine en grote bunkers en andere bouwwerken gebouwd.

4 Stelling van Den Helder

1811-1824

Al sinds de Tachtigjarige Oorlog in gebruik, maar uitgebouwd in opdracht van Napoleon Bonaparte ter bescherming van de marinehaven. Het moest het Gibraltar van het Noorden worden. Bevat 6 forten die door een dijk met elkaar zijn verbonden.

6 IJssellinie

1952-1963

Verdedigingslinie die ons land tijdens de Koude Oorlog moest beschermen tegen een Russische invasie uit het oosten. Werd in het grootste geheim aangelegd. Over een lengte van 126 kilometer, tussen Nijmegen en Kampen, kon een strook van 5 tot 10 kilometer onder water worden gezet.

H

Kijk op forten.nl voor meer info over onze waterlinies.

7 Grebbelinie

1744-1951

Al in de 18de eeuw is begonnen met de aanleg van deze voorpost van de Hollandse Waterlinie. In mei 1940 werd de linie, tussen het IJsselmeer en de Nederrijn, opnieuw in gebruik genomen en was het de hoofdverdediging tegen de oprukkende Duitse troepen.

5 Friese Waterlinie

1589

Keten met 10 schansen tussen de Zuiderzee (Kuinre) en de Groningse Waterlinie bij Friesland. De linie stopte in het Rampjaar 1672 de opmars van de bisschop van Münster, die de bijnaam Bommen Berend kreeg.

9 Staats-Spaanse Waterlinies

1583-1839

Een steelsel van verdedigingslinies in Staats-Vlaanderen, het huidige Zeeuws-Vlaanderen. Na de Afscheiding van België in 1830 werd Terneuzen opnieuw een vesting om de Schelde en het Kanaal Terneuzen-Gent af te kunnen sluiten.

10 Linie van de Eems

1581-1851

De Linie van de Eems is vanaf het eind van de 16de eeuw aangelegd in het noordoostelijke moerasgebied op de grens van Nederland en Duitsland, tussen Nieuweschans en Coevorden. De enkele toegangswegen door de uitgestrekte veenmoerassen werden afgesloten door de vestingen Bourtange en Coevorden en ook door schansen.